

OSMANLI DEVLETİNDE MODERN EĞİTİMİNİN DÜŞÜNSEL VE BÜROKRATİK TEMELLERİ: MÜLKİYE SINIFININ EĞİTİMİNDEN HALKIN EĞİTİMİNE GEÇİŞ

Intellectual And Bureaucratic Foundations of Modern Education in the Ottoman State: Transition from The Education of the Civil Service to the Public Education

İsmail Güven*

Özet

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde modern eğitim anlayışının girişine yönelik düşünsel ve bürokratik temelleri analiz edilmiştir. Tanzimat döneminden hemen öncesinde devletin ihtiyacı olan yeni bürokratik kadroları yetiştirmek ve devletin bilgili memur ihtiyacını karşılamak için kurulan okullar daha sonra sivil rüşdiyelerin açılmasına örnek oluşturmuştur. Bu makalede memur okullarından rüşdiyelere geçişi sağlayan düşünsel ve bürokratik etkiler tartışılmıştır. Osmanlı Devletinin siyasi ve askeri alandaki gerilemesine çözüm bulmaya çalışan devlet adamları, sefirler ve bürokratların düşüncelerinin yeni eğitim anlayışını biçimlendirmişlerdir. Çalışmada ilk olarak eğitim kavramı çözümlenmiştir. Eğitimsel dönüşümü belirleyebilmek için Tanzimat dönemi öncesinde başlayan değişimler, sefirler ve bürokratların yazmış olduğu sefaretnameler, layihalarda eğitimle ilgili önerileri ve bunların uygulamaya yansımaları çözümlenmiştir. Bu düşünceler “Mekteb-i Maarif-i Adli”nin açılmasıyla uygulamaya geçmiş, daha sonraki yıllarda ise sivil mekteplerin yani rüşdiyelerin kurulmasıyla devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, bürokrasi, mektep, maarif.

Abstract

This study examines the intellectual and bureaucratic foundations of the modern education concept in the Ottoman Empire. The schools, which were established just before the

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği, yuvani@ankara.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-6973-9544.

Makale geliş tarihi: 21.10.2021 Makale kabul tarihi: 27.10.2021

Tanzimat period to train new bureaucratic cadres needed by the state and to meet the state's need for knowledgeable civil servants, served as a model for the establishment of civilian secondary schools later. Public officials, ambassadors and bureaucrats, who tried to find a solution to the political and military decline of the Ottoman Empire, pointed out the necessity of creating of new educational system and shaped the new understanding of education. In the study, transition process of educational phases of bureaucrats to new civil education was analyzed in Ottoman society. In order to determine the educational transformation, the changes that started before the Tanzimat period, the memorandums written by the ambassadors and bureaucrats, the suggestions about education in the pleadings, and their reflections on the practice were examined. These ideas were put into practice with the opening of the "Mekteb-i Maarif-i Adli (School of Learning)", and continued with the establishment of civil schools, or junior high schools, in the following years.

Keywords: Education, bureaucracy, school, education.

Giriş

Eğitim toplumların kültürel birikimini kuşaktan kuşağa aktaran en önemli araçlardan birisidir. Bu yönüyle bütün toplumların ortak belleğini oluşturur. Ortak belleğin oluşturulması çabaları planlı programlı olarak eğitim kurumlarında gerçekleştirilir. Bununla birlikte, toplumların yaşam biçimleri, ekonomik yapıları, siyasi gelenekleri ve sınıflaşma gibi olgular hemen her dönemde eğitim politikasını ve anlayışını biçimlendirmiştir. Sınıfsal yapı ve yönetimde söz sahibi olan kesimler tarihin hemen her döneminde eğitimin içeriğini ve yönünü de belirlemişlerdir. Eğitim ayrıcalık olarak hakim sınıfların denetiminde yürümüştür. Eğitim anlayışını aynı zamanda toplumun organize ediliş biçimi ve bireylerin eğitime olan talepleri de belirleyici olmuştur. Yönetici sınıf kendi hakimiyetini perçinlemek için de eğitimden yararlanmıştı. Sosyal devlet anlayışının kişiler ve vakıflar aracılığıyla yürütülmesi gibi olgular devletin eğitime yalnız kendi ihtiyacı olan alanlarda eğitime yönelmesini beraberinde getirmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı toplumunun içe kapanıklığı, temel eğitim kurumları olan medreselerin tek yönlü eğitim verme geleneği dünyadaki gelişmelerden kopmalarına yol açmıştır. Geleneksel eğitim kurumları olan medreseler devletin bürokrat ihtiyacını karşılarken, saray mektebi olan Enderun üst düzey askerî yöneticileri yetiştirmiştir.¹ Devletin siyasi başarıları içe kapanık olan toplumsal düzenin uzun

¹ Halil İnalçık, *Şâir ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*. Doğu Batı, 5, Ankara, 2003. ss. 18-25. Ayrıca Bkz. Halil İnalçık "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi." *Türkiye Günü* 11, 1990, ss. 30-41.

yıllar “atalet” içinde devam etmesini sağlamıştır. Osmanlı devletini ziyaret eden birçok batılı “zamanın durduğunu” ifade etmişlerdir. Oluşturulmuş olan bu eğitim anlayışıyla sistem yüzyıllar boyunca yeniden üretilmiş ve eğitim anlayışı, derslerin içeriği bile neredeyse aynı kalmıştır. Klasik çağın bu geleneksel bürokrasisinin medreseler aracılığıyla oluşturduğu eğitim uzun yıllar aynı kalmıştır. İlmiye de bu değişime uzun yıllar direnmiştir. Bu direnme devletin gerilemesiyle birlikte yerini “katı muhafazakârlığa” ve “kayıtsızlığa” bırakmıştır. Eğitim kurumlarına kişisel ve bireysel tercihler baskın olmuş ve adam kayırma, rüşvet ve iltimas gibi öğeler eğitim anlayışını aşındırmıştır. Kaybedilen savaşlar sonucunda ekonomik kayıplar artmış, refah seviyesi gerilemiştir. Devlet adamlarının gerilemelerde yıllarca değişmeden kalan eğitim sisteminin payı olduğunu anlamaları ise çok geç olmuştur. Taassup ve önyargılara eğitim sistemine egemen olmuştur. Askeri alanda bozulmalar da askeri eğitimin geri kaldığının göstergesi olmuş ancak yeniçerilerin devlet mekanizmasına baskıları devleti zor durumda bırakmıştır. Eğitimde söz sahibi olan ilmiye ile devlete hakim olan seyfiye sahip oldukları ayrıcalıkları yitirmemek için işbirliğine gitmişler, eğitim ve askeri yapıdaki bütün değişiklikleri farklı nedenlerle engellemişlerdir. Geleneksel eğitim kurumları Lale devrine kadar neredeyse hiç değişmemiştir Lale devrinden sonra askeri eğitimde değişme gerekliliği ortaya çıkmıştır. Devlet askeri alandaki yenilikleri yaparken, eğitimin yenilikleri kazandırmada önemli olduğunu anlamış ve askeri eğitimi dönüştürmeye başlamış, batılı tarzda eğitim anlayışını topluma tanıtmışlardır. III. Selim (1789-1807), Osmanlı toplumunda batıyı resmi olarak tanımaya çalışan ve kurumsal reformları yapmaya çalışan ilk padişah olarak en somut adımları atmıştır.² Batı uygarlığı ile yakından ilgilenmiştir. Ebu Bekir Râtib Efendi’yi Viyana’ya elçi olarak göndermiş ve orada kamusal hizmetler, eğitim vb. konularda kendisini aydınlatmalarını istemiştir. Râtib Efendi ile başlayan sefaretname ve layiha hazırlama geleneği aralıksız devam etmiştir.³ III. Selim Avrupa başkentlerine atadığı büyükelçilerin yanı sıra ülke içinde bürokratlardan da layihalar istemiştir. Osmanlı Devleti’nde geleneksel eğitimden batılı tarzda eğitim kurumlarının oluşturulmasında devletin değişen bürokrasisinin etkisi büyük olmuştur. Bu çalışmada Tanzimat dönemi öncesinde başlayan bu değişimlerin düşünsel ve bürokratik temelleri örneklerle

² Ercüment Kuran, *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri, 1793-1821*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988., s. 13, 20,21. Ayrıca Bkz. Enver Karal, Ziya. *Selim III. Ün Hatt-ı Hümayunları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1942, s. 12,14,

³ Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi: Ebubekir Râtib Efendi, (1570-1799)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011. s. 40, 41, Ayrıca, Bkz. Fatih Bayram, *Ebubekir Râtib Efendi as an Ottoman Envoy of Knowledge Between The East and The West*. Diss. Bilkent University, 2000. Ayrıca Bkz. İsmail Güven, *Tanzimat Bürokratlarının Eğitimsel Dönüşüme Etkileri, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2021, s. 5.6*. Ayrıca Bkz. Belkas Gürsoy Altunış, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü." *Bilgi/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 36, 2006, ss. 139-165.

incelenecektir. Bütün bu gelişmeleri anlayabilmek için Tanzimat öncesindeki bürokratik gelenek ve eğitimsel gelişmelere yer verilecek daha sonra da eğitimsel değişimlerin düşünsel boyutları analiz edilecektir.

Tanzimat Dönemi Öncesinde Toplumsal Yapı ve Eğitim

Osmanlı Devleti'nde toplumsal konum ve sınıf bireylerin aldığı eğitimi doğrudan etkilemiştir. Tanzimat dönemine kadar (1839) üst düzey eğitim imkânlarından belli sınıflar (Seyfiye, İlmiye, Kalemîye) daha fazla yararlanmışlardır. Sosyal devlet anlayışının geç gelişmesi, kitlelerin eğitiminin ihmal edilmesine yol açmıştır. Osmanlı toplumundaki yatay sınıflaşma ve yükselme döneminde ortaya çıkan nepotizm yukarıda sözü edilen sınıflara eğitime ulaşma şansını daha fazla vermiştir. Bu durum devlet adamlarının doğrudan istediği bir durum olmamakla birlikte pratikte yüzyıllar boyunca süren bir uygulamaya dönüşmüştür. Osmanlı toplumunda çoğunluğu oluşturan reayanın ihmal edilmesi, eşit vatandaşlık kavramlarının gelişmemesi, bürokrasiyi oluşturan sınıfların çıkar bağları halkın eğitime ulaşmasını yüzyıllarca sınırlandırmıştır. Bunun bir başka nedeni de devletin organize ediliş biçimine bağlı kamıştır. Osmanlı toplumunda ayrıcalıklı sınıf olan yöneticiler temelde “askeri” sınıfı oluşturmaktadır. Askeri sınıfı destekleyen ve gücü meşrulaştıran “ilmiye” ile bürokratik hizmetleri aksatmadan sürdüren “kalemîye” eğitim ayrıcalığını ellerinde tutmuşlardır.⁴ Osmanlı toplumunun diğer bir sınıf ise halk başka bir deyişle *re'âya*, yani vergi ödeyen sınıftı. Reayanın eğitim hizmetlerine ulaşması ise “ilmiye” sınıfının kabul ve tercihine bağlı kalmıştır.⁵ Osmanlı devletinde *millet* adı verilen dinî-mezhebi cemaatler de tebaanın bir parçası olarak kendi eğitimlerini kendileri organize etmişlerdir. Eğitime ulaşma konusunda “Müslüman” cemaate göre daha şanslı oldukları söylenebilir. Bu milletlerin liderleri vergi yükünün paylaşılmasını ve toplanması, topluluğun eğitimi, evlilik, boşanma, miras gibi topluluk içi hukukî işlerden sorumluydular. Topluluklar-arası ilişkilerde şeriat ilkeleri geçerliydi. Müslümanlar ise doğal olarak hâkim millet konumundaydı. Gayrimüslim milletlerin vergi dışı tutulan cemaat önderleri bir yana bırakılacak olursa, devletin hemen tamamını Müslümanlar oluşturmaktaydı.⁶ Eğitim yönetici kadro (rical) için özel görevleri yerine getirebilmeleri için anahtar olarak kullanılmış ve bu sınıfın “seçkin” olma ayrıcalığını elinde tutmasını sağlamıştır. Seçkin sınıf taşrada devletin temsilcisi olarak devlet işlerini sürdürmek durumunda oldukları için eğitimlerine özel önem verilmiştir. Eğitimli ve kültürlü olmak aynı zamanda

⁴Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*. I. Cilt. Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993. s. 320

⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, Kronik Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 28, 30.

⁶Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi* (No. 131). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959, s. 51. Ayrıca Bkz. Gülcan. A Güneş, Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2015, 1/2, ss.1-30.

devlet mekanizmasında görev almanın önemli bir belirleyicisi olmuştur.⁷ Müslüman olmak, İslam'a hizmet, padişaha sadakat gibi ülküler eğitilmiş sınıftan hemen her dönem ilke edindiği olgular haline gelmiştir. Osmanlı Türkçesinin inceliklerini kavramak ve seçkin Osmanlılığın töre ve geleneklerine uygun bir yaşam sürdürebilmek, kısacası oldukça üst düzey bir eğitim ve yetişmeden geçmiş olmak oldukça önemliydi.⁸ Daha önce belirtildiği gibi reayadan birisinin küçük yaştan itibaren nüfuzlu bir hamisi olmadan bu sınıflara kabul edilmesi oldukça zordu.⁹ Seçkin ailelerden gelen gençler için devlette iş bulmak sorun değildi, ama bunlar da daha yüksek mevkilere çıkabilmek için gerekli eğitimden geçmek ve kişisel yeteneklerini kanıtlamak zorundaydılar. Her ne kadar zaman içinde Osmanlı seçkinleri kendilerine katılacak yeni üyeleri kendi yakınları arasından seçmeye yönelmiş ve Osmanlı eğitimi bu yüzden katı ve şekilci bir hale girmişse de Osmanlı yönetim düzeninin canlı dönemlerinde kişisel yeteneğe, eğitime ve kültürel inceliğe önem verdiği kabul edilmektedir.¹⁰ Yöneten sınıf olan ve padişah tarafından atanmış olan seyfiye, ilmiye ve kalemiye reayadan farklı olarak eğitim ayrıcalığını elinde tutmuştur. Bu gelişmeler III. Selim döneminde değişmeye başlayacaktır. III. Selim Viyana, Berlin, Paris ve Londra gibi Avrupa'nın önemli başkentlerine Osmanlı Devleti'ni temsil etmek üzere giden elçilere "*Elçi ve elçiyle birlikte olan memurların zaman geçirmeden devlet için yararlı olacak bilim, teknik ve diğer konular üzerinde gece gündüz sürekliliğiyle çalışmaları...*"¹¹ni söylemiştir. III. Selim'e sunulan layihalar içinde Tatarcık Abdullah Efendi'nin sunduğu layiha eğitim ve idari dönüşümü vurgulaması bakımından oldukça önemlidir.¹²

Tatarcık Abdullah Efendi layihasında öncelikle bozulmuş olan askeri disiplini ele almış ve ordunun eğitiminin yeniden düzenlenmesini önermiştir. Eğitimle ilgili önerilerde de bulunmuştur. Layihasının ikinci bölümünde ilmiye sınıfının ve ulemanın çürümüşlüğüne dile getirmiştir. Müderrisliğe atanmada adam kayırma ve rüşvetin yaygınlaştığını belirterek, şahadetnamelerin padişah iradesine bağlanması ve beşik ulemalığına son verilmesini vurgulamıştır. Kadı olacak kişilerin herkese açık ortamda sınava girmesini ve başarılı olduktan sonra

⁷ Carter Vaughn Findley, *Bureaucratic Reform in Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton University Press, 1980, s.88

⁸ İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, PEGEMA Yayınları, Ankara. 2018 s. 126, 127,

⁹ Bkz. Cornel Fleischer *Bureaucrat And Intellectual in The Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*. Princeton University Press, 2014, s. 38-45,

¹⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Timaş yayınları, Ankara, 2009 s. 41, 45, vd. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyülü*, Hil Yayınları, İstanbul, 1987, s. 72, 73.

¹¹ Enver Ziya Karal, Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri: 1718-1839, *Tanzimat I*. İçinde. MEB, İstanbul. 1999 s. 26. "Sefir... ve sefir-i mumailiye'nin maiyetinde olan memurunin cümlesi ol tarafa ızaa-i vakit etmeyüp haderne-i Devlet-i Aliyyeye yarayacak el sine ve ulfun ve maarif ve fununu tahsiline hakkıyla say-ı belîğ etmeleri matlup olmakla leylî nehar iştilgal ve muvazabetten hali olmayalar"

¹² Cümleden ehemmi ve akdem ve derece-i vücubda elzem olan tedarik, asakir-i mu'alleme ve mürettebe hususi olmağla bkz. Tatarcık Abdullah Sultan Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâlaat. *Tarih-i Osmanî Encümeni*, sene VII, Cüz 41-43. İstanbul 1332 (1912). s. 32

atanmalarını önermiştir.¹³ Bu öneriler daha sonra kurulacak olan yeni eğitim kurumlarından mezun olanların göreve başlayabilmesi için sınavlardan geçmeleri gerektiği düşüncesinin de ilk örneğidir. Abdullah Efendi'nin layihasında ordunun eğitimi için kara ve deniz olarak ayrılması, askeri eğitim sisteminin düzeltilmesi için batından alanla ilgili kitapların getirilmesini ve çevirilerinin yapılmasına yönelik ifadeler yer vermiştir. Askeri okullara yabancı uzmanlar (özellikle Fransız), öğretmenler ve teknik personel getirilerek yeni öğretim anlayışının uygulanmasını önermiştir.¹⁴

Layihada askeri yapı ve eğitimin yeniden düzenlenmesi istenirken bürokrasideki adam kayırma ve içe dönüklük açık biçimde eleştirilmiştir. Liyakate önem verilmemesinin ve irrasyonel uygulamaların bürokrasi ve ordunun disiplinini bozduğu bunun da devletin gerilemesinde rolü olduğu açıklanmıştır. Bu layiha tıpkı Koçi Bey vd. yazdığı layihalar gibi burada da eğitimsizlik ve liyakatsizlik eleştirilmiştir. Osmanlı bürokrasisinin toplumun gerçeklerine yabancılaşması ve toplumdaki soyutlanmış olmalarının halkın sorunlarını çözüme başarısız olmalarına yol açtığını açıklamıştır. Aynı olgular Ebubekir Râtib Efendi'nin (1750- 1799) yazmış layiha ve sefaretnamesinde çok çarpıcı biçimde yer almıştır.¹⁵ Ebubekir Râtib Efendi'nin "Büyük Layiha" olarak bilinen *Tuhfetü's-Sefâre fî Abvâl-i Asâkiri'n-Nasârâ ve'l-İdâre'* adlı eserinde eğitimle ilgili düşüncelere doğrudan yer vermiştir. Bu layiha Tanzimat öncesinde ve sonrasında

¹³ Besim Özcan, Tatarcık Abdullah Efendi ve Islahatlarla İlgili Layihası / *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXV. cilt, 1. sayı (Prof. Dr. İbrahim Yarkın'a Armağan) , Ankara, 1987, s. 55-64. Ayrıca Bkz. Osman Özkul. Osmanlı İlimiye Sistemine İçerden Bir Eleştiri: Kazasker Tatarcık Abdullah Molla'nın Layihasının Analizi, *Tarih Okulu Dergisi*, 34, İzmir, 2018, ss.233-246.

¹⁴Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, ss.11-14. "Hatime layihasında dahi evvel be-evvel berri ve bahri asikir-i mualeme tedariki ehemmiyetli elzem olması ile heman masarifine bakılmayup Düvel-i Nasarının fenn-i harbe dair olan müellefit-ı cedideleri tedarik ve terceme ettirilerek ve fünün-ı harbiyyede mahir efenc muallim ve mühendisleri celb olunarak ta'lim-i askere mübaşeret ve top ve sair edevat-ı harbiyyeyi anların re'yi üzere tesviye ve imile dikkat olunması ve çünkü askeri taifesi bir mikdar bedeviyete me'luf ve ceng-ü harb ahvaline mümkün mertebe kesb'i ittila' ile müstaid'i talim olduklarından başka a'danın galibiyeti mücerred askerleri muallim ve müretteb ve top ve cebehineleri ve sefain-i harbiyyeleri fünün-ı harbiyye ve hendesiyyeye muvafık olumdan neş'et eylediği gerek ocaklunun ve gerek sair nasın meşhudları olmağla bu hususta bir ferdin ta'n ü teşn'i etmeğe zühresi olmayup amme'i enam istisvab ve istihsan eyleyeceği zahir ve eğer bir müddet mürur ile askeri taifesi yine hazariyyeti i'tiyad eder ve mağlusiyyet haletleri zihinlerden çıkar ise ta'lim-i asker hususu müte'assir olacağından evvelki sefer akibinde olduğu gibi ga'iline hareket olunmayup dakika fevt edilmeyerek hemen bu maddenin icrasına mü'başeret kılınması..."

¹⁵ Layihalarından önce Ratib Efendi buradaki duruma ilişkin tahriratını resmi rapor olarak sunduğu görülmektedir. Bkz. BOA., Hat, 248/14065 19 Mayıs 1792 (H.27 Ramazan 1206) Ayrıca Bkz. Hüner Tuncer, Ebubekir Ratip Efendi'nin Viyana Mektupları. *Belleten*. Cilt XLIII, Sayı 169, Ocak, 1979. ss 73-105, Ayrıca bkz. Carter V.Findley, Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 1995, s. 85, Ayrıca Bkz. Sema Arıkan, "Nişâm-ı Cedid'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin Büyük Layihası." (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi 1996, s. 41, 42.

eğitim anlayışının değişmesine yönelik somut öneriler içermesi bakımından önemlidir.¹⁶ Râtib Efendi düzenli ve itaatkâr bir ordu ile düzenli bir mali yapının Avrupa'nın ilerlemesinde önemli rolü olduğunu açıklamıştır. Avrupa'daki ordunun eğitilmiş olduğunu, devlet adamlarının yetenekli kişilerden seçildiği için devletlerin hızla ilerlediğini belirtmiştir. Bir anlamda Osmanlı toplumundaki nepotizmi eleştirmiştir. Ayrıca, Avrupa'da halkın eğitime önem verildiğini halkın okuma-yazma düzeyinin yüksek olduğunu böylece yeniliklerden ve icatlardan toplumun büyük bir kesiminin haberi olduğunu benzer durumun Osmanlı toplumunda da başarılması gerektiğini dile getirmiştir. Râtib Efendi Avrupa'daki eğitimsel, siyasi ve kültürel olguları ele alırken Avrupa ile karşılaştırmalar yapmıştır. Nizam-ı Cedid ordusunun kurulması askeri okullarla ilgili önerilerinin III. Selim tarafından ciddiye alındığını göstermektedir.¹⁷ Eserinde sık sık Avrupa'nın düzen ve nizamının önemli olduğunu "Nizam" ya da reformların yapılmasını açıklamıştır ki bu anlamda "nizam" kavramı eserinin özünü oluşturur. Layihasında "fünun-ı harbiyeye mahsus bir talimhane tertibi" ifadesiyle askeri eğitimde yenileşme gerektiğini açıklamıştır. III. Selim askeri alanda yenilikler yapmaya karar verdiğinde Râtib Efendi'yi bu değişiklikleri gerçekleştirmesi hususunda görevlendirmiştir.¹⁸

Râtib Efendi askeri okullarda verilen eğitimin niteliği konusunda da önemli bilgiler vermiştir: "...askeri görevlere asaleten atanmadan önce altı, yedi ve sekiz yıl akademilerde öğrenim gördükten sonra başarı durumlarına ya da tercihlerine göre ordunun ilgili birimlerinde göre alırlar..."¹⁹ Okullara deney ve gözlemlerin yapıldığını belirterek, çok sayıda eserin öğrencilere okutulduğunu açıklamıştır. Böylece pozitif bilimler ve yabancı dil derslerinin mühendishane gibi kurumlarda okutulmasına ilişkin önerilerde bulunmuştur. Râtib Efendi bununla da kalmamış okullar ve eğitim kurumlarının yasa ve yönetmelikle kurulduğunu Osmanlı devletinde de bu olgulara önem verilmesini önermiştir. Daha sonraki yıllarda Osmanlı devletinde açılacak okulların layihalara ve nizamnamelere bağlanması bu etkinin yansıması olarak görülebilir. Râtib Efendi'nin layihasında vurguladığı bir başka önemli nokta kamusal eğitime verdiği önemdir. Avrupa'da her kesimin eğitim hizmetlerinden yararlandığını, din, mezhep, ulus ya da etnik köken farkı gözetilmeden eğitim kurumlarına kabul edildiğini vurgulamıştır.²⁰ Muhtelit eğitimin kaynağını oluşturan bu öneriler önce Tıbbiye'de Tanzimat döneminden sonra da sivil okullarda uygulamaya geçmiştir. Bilindiği gibi farklı milletlere mensup öğrencilerin okullara kabul edilmesi uygulaması Islahat Fermanı ile

¹⁶ Bkz. Arıkan, *Nizâm-ı Cedîd'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin Büyük Lâyihası...* s. 42-44

¹⁷ Enver Ziya Karal, Ebubekir Râtib Efendi'nin 'Nizam-ı Cedid' Islahatında Rolü. *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1956, s. 347-355.

¹⁸ Fatih Bayram. *Ebubekir Ratib Efendi As an Ottoman Envoy of Knowledge Between The East and The West*, Doctoral dissertation, Bilkent University. 2000. s.12.

¹⁹ Bkz. Arıkan, *Nizâm-ı Cedîd'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin Büyük Lâyihası*.s. 45,

²⁰ Sema Arıkan, *Nizâm-ı Cedîd'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin Büyük Lâyihası*. s. 23-61.

resmileşmiştir. Bu noktada Ebubekir Râtib Efendi'ye benzer görüşleri padişaha layiha olarak sunan D'Ohsson'un²¹ (Muradcan Tosunyan) önerilerine de yer vermekte yarar vardır.²² Muradgea D'Ohsson Osmanlı devletinde askeri alanda başarılı olabilmek için askeri eğitimin yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra Mühendishane-i Berrî-i Hümâyün kurulmuştur. Böylece Bahr-i Hümayun ile yeni kurulan Berr-i Hümayun askeri eğitim kurumları olarak sivil okullara da örnek olmuştur.²³ Mühendishanelerin kurulmasından sonra yurt dışına gönderilen elçiler ve diğer bürokratlardan oluşan yönetici seçkin sınıfı olan "mülkiye sınıfı" ortaya çıkmıştır. Mühendishaneler 18.yüzyılın sonundan itibaren göreceli laik ve modern eğitimin Osmanlı toplumunda başlangıcıyla birlikte Osmanlı toplumu yeniden biçimlenmeye başlamıştır. Askeri modernleşme ile birlikte bürokratik değişim ortaya çıkmıştır. Bu durum daha sonra belli ölçülerde hızlanmaya başlamıştır. III. Selim ve II. Mahmud döneminde de bürokrat olarak görev yapmış olan Behiç Efendi'nin 1803 yılı başlarında yazmış olduğu "Sevanihü'l-levayibi" başlıklı çalışmasında Osmanlı devletinde adalet, eğitim ve toplumsal yozlaşmaları eleştirmiştir. Toplumda eğitimsizlik ve cehaletin önlenmesi için eğitime özel önem verilmesini vurgulamıştır. Behiç Efendi Osmanlı toplumunda devlet hizmetleri için değil halkın eğitimine de özel önem verilmesini istemiştir. Medreseden yetişen din adamlarının bilgisiz olduğunu, bilimsel açıdan yeterli olan kişilerin kadı ya da müftü olarak atanmasını dile getirmiştir. Behiç Efendi bu kişileri görev yaptığı yerlerde ülkenin durumunu analiz eden layihalar ve nizamnameler yazmalarını, kadı ve naiplerinin denetlenmesi için nazır atanması ve meclislerde bunların görüşlerine başvurulması üzerinde önemle durmuştur. Behiç Efendi aynı zamanda devlet işlerinin iyi işleyebilmesi, devlet yapısının bozulmasının önlenmesi için nezaretler oluşturulmasını belirtmiştir. Nezaret her ne kadar devletin işleyişi için önerilmişse de daha sonraki yıllarda eğitim sistemine girdiği görülmüştür.²⁴ Keçecizade İzzet Molla'nın 1827'de kaleme almış olduğu layihası da benzer

²¹Bkz. E. Saadet Öner, *İsveç Devlet Arşivi'nde Mahfûz İM D'Ohsson Evrakı Tasnif ve Tablîli*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999. Ayrıca Bkz. Kemal Beydilli, "İgnatius Mouradgea d'Ohsson (Muradcan Tosunyan), Ailesi hakkında kayıtlar, Nizâm-i Cedîd'e Dâir Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyâsî Hayatı," *Tarih Dergisi*, 34, 1983-1984, ss. 247-314 İgnatius Mouradgea D'Ohsson 1740 yılında İstanbul Beyoğlu'nda Katolik Ermeni bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. İstanbul'da, Fransiskan ve Dominiken papazları tarafından oluşturulan okulda Batı eğitim tarzından ve bu aydın kesimin sunduğu olanaklardan yararlanmış ve iyi bir eğitim görmüştür. İzmir'de 1735'te açılan İsveç Konsolosluğu'na tercüman olarak göreve başlamıştır. 1755'te İsveç Kralı'nın sır kâtibi (özel kalem) unvanını aldı. 1783'te İsveç-Osmanlı Ticaret ve Dostluk Antlaşması'nın gerçekleşmesindeki üstün katkıları nedeniyle "Vasa Nişanı"na layık görüldü. 1796'da Osmanlı Devleti'ne İsveç Elçisi tayin edildi. 1801'de şövalye ilan edilerek asalet unvanı aldı

²² Kemal Beydilli, Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri. *İlmi Araştırmalar*, 8, 1999, s. 25-64. Ayrıca Bkz. Beydilli. "İgnatius Mouradgea D'Ohsson Muradcan Tosunyan" 1999, s. 268.

²³ Bkz. Koçer *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yayınları, Ankara, 1991., s. 22, 25.

²⁴Ali Osman Çınar, *Es-seyyid Mehmed Emin Behiç'in Sevanihü'l-levayibi ve Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜT AE 1992.

konuları önermektedir. Ancak bu layihada nezaret kavramının ötesine geçilerek, devlet ve ekonomik konular ele alınmakta, devlet memurlarına maaş bağlanması ve üst düzey bürokratlardan bir danışma meclisi kurulması da önerilmiştir. Nitekim bu çabalar sonunda oluşturulan Geçici Nafia Meclis'inin hazırladığı ilk layihada eğitim konusunda özel önem verildiği görülecektir. İzzet Molla devlet memurlarının görevlendirilmesini Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye örneği ile açıklayarak “fenn-i ta'allüm bilmek” üst görevlere gelmek için bir ilke olmasını önermiştir.²⁵ Memur ya da kâtip yetiştirmek için daha sonraki yıllarda açılacak olan Mekteb-i Maarif-i Adli gibi kurumların açılışına ilişkin önerilerin düşünsel temellerinin bu layihalarda yer alması oldukça anlamlıdır. Bununla birlikte kamu hizmetlerinin yeterli biçimde yerine getirilemediği ve kalemlerde çalışanların eğitimsiz olduğunu belirten Behiç Efendi layihasında kâtiplerin bilgi ve görgülerini geliştirmek, okuma-yazma becerilerine ilerletmelerini sağlamak için Bâb-ı Âli yakınlarında Arapça ve Farsça bilen hocalar gözetiminde bir okul açılması ve kâtiplerin kalemlerdeki uzmanlık alanına göre yetiştirilmesinin gerektiği konusunu işlemiştir.²⁶ Behiç Efendi bu okulda tarih, coğrafya gibi derslerin verilmesi ve kitapların yazılmasını da önermiştir. Bu okula iyi ve varlıklı aile çocuklarının alınmasını böylece bu çocukların devletin çıkarlarını daha iyi koruyacaklarını söylemiştir.²⁷ Bu düşünceler II. Mahmud döneminde ve sonrasında yayımlanan fermanlarda ve memur atamalarında “ahlaklı kişilerin sorumluluk alması” gerekir sözüyle paralellik taşımaktadır. Tanzimat Fermanında da devlet memurlarının keyfi davranışlarının olduğu konusuna yer verilmiştir. Görüldüğü üzere elçilerin sefaretnameleri ile başlayan düşünsel değişim layihalarda daha da belirginleşmiştir. Bu görüşler “batılı tarzda eğitim veren” askeri okullar ile daha sonra Mekteb-i Maarif-i Adli'nin açılışıyla uygulamaya dönüşmüştür.

Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Sivil Eğitimde Dönüşümler

Tanzimat dönemi öncesinde askeri, siyasi ve ekonomik kayıpları önlemek için askeri alanda bazı yenilikler yapmış ancak başarılı olamamıştır. Zaman zaman devlet adamları ve bürokratlar devletin gerileyen düzenini düzeltmek için layihalar yazmış ancak geleneksel idari ve eğitimsel yapıdaki güç ilişkileri bu değişimin önünde durmuşlardır. Askeri alandaki gerilemelere, ordunun itaatsizliği, bürokrasideki tutarsızlık ve pozitif bilimlerin yerini dini alanların alması gibi olgular Osmanlı devlet adamlarını yeni yollar aramaya itmiştir. Askeri alanda başlayan bu yenilikler, daha sonra idari ve kültürel alana da yansımıştır. Tanzimat döneminden önce başlayan eğitimsel dönüşüm bu dönemde farklı görünüm

²⁵Keçecizade, *Layiha* I. Yk. 6a.

²⁶Daha sonra buna benzer okulun açılmasına karar verilmiştir. Bkz. BOA., HAT / 1646 /13-0, 8 Aralık 1847 (H.29 Zilhicce,1263)

²⁷Bkz. Çınar, *Es-seyid Mehmed Emin Behiç'in Sevanibü'l-layihai*, s. 33, 34, 35.

almıştır. Tanzimat sonrasında yapılan hukuksal, kurumsal ve eğitimsel reformlar genelde eğitimi ve halkın eğitiminin daha fazla önem kazanmasını sağlamıştır. Önce Tanzimat Fermanı daha sonra Islahat fermanı toplumsal dönüşümü hızlandırmıştır. Kişisel güvenlik, siyasi katılım, tebaaya eşit haklar sağlama konusunda yapılan hukuksal düzenlemeler eğitim alanına da yansımıştır. İç ve dış gelişmeler toplumsal yapıyı etkilemiş ve “halk” algısı değişmeye başlamıştır. Tanzimat dönemine kadar devlet önünde güçsüz olan halk bu dönemden itibaren devletin halk için olduğu düşüncesiyle tanışmıştır. Devlet adamları eğitimle ilgili yasal metinler oluşturmuşlar ve devlet eğitimle ilgili sorumluluk almaya çalışmışlardır. Toplumun genel eğitim düzeyini yükseltmeye yönelik yeni eğitim kurumları açmışlardır. Devlet bu dönemde eğitim kurumlarıyla daha fazla ilgilenmiş, sosyal ve ekonomik olarak gelişimin sağlanması için halkın eğitimine özel önem verilmiştir. Tanzimat döneminde temeli atılan eğitimsel değişimler hem kültürel hem de ideolojik değişime yol açmıştır. Bu anlamda bürokrasi ve eğitim ilişkilerinin verilere dayalı olarak incelenmesi Tanzimat dönemi eğitiminin dönüşümünün anlaşılmasına yardım edecektir. Osmanlı Devleti’nin modernleşmesi ve gelişmesini anlayabilmek Tanzimat dönemindeki değişimi kavramaya bağlıdır. Tanzimat dönemi eğitim kurumlarının amaçlarının, işlevlerinin değişmeye başladığı bir döneme işaret etmektedir.²⁸

Tanzimat döneminde ortaya çıkmaya başlayan bürokrasi (mülkiye), eğitim sistemini kendi dünya görüşleri ve anlayışına göre düzenleyerek ilmiyenin tekelden çıkarmayı hedeflemişlerdir. Yönetmel ve hukuksal düzenlemelerin yanı sıra eğitim sisteminin sevk ve organizasyonunda söz sahibi olmuşlar. Hatta medreseler dışındaki eğitim kurumlarını elinde tutan sınıf haline gelmiştir.²⁹ Eğitime daha dünyevi nitelik kazandırarak eğitimi araçsal olarak güçlendirmişler ve rasyonel ilkelere göre düzenlemeler yapmaya çalışmışlardır. Böylece bu kurumlarda yeni oluşturulan bürokrasi geleneğini sürdürecekt olan kadroları yetiştirmeyi amaçlamışlardır. Reformcu bürokratlar olarak nitelendirilen bu kesim eğitimde ilmiyenin otoritesinin Babıali’ye dolayısıyla yeni bürokratik kadrolara geçmesine öncülük etmişlerdir. Bir anlamda ulema ve ayanların etkisinden bağımsız, batılı tarzda eğitim almış memurlar yetiştirmeyi hedeflemişlerdir. Memurların çalışma koşullarını iyileştiren yasal düzenlemelere ek olarak devlete bağlı eğitim kurumları açarak “devlete bağlı ya da devletin memuru” olan bir kuşak yaratmaya çalışılmışlardır. Bu bürokratlar siyasi ve yönetsel yetkilerini nezaretler ve meclisler aracılığıyla güçlendirerek toplumsal reformlarda hem karar verici hem de icracı olarak görev yapmışlardır.³⁰

²⁸ İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, 7. Baskı, PEGEMA Yayınları, Ankara, 2018, s. 133

²⁹ Bkz. Metin Heper, "19. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi", *TCTA.*, c. 1, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss. 245-258; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in Ottoman Empire...s. 201, 202*

³⁰ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu", *Belleten*, TTKY., c. XXVIII, no: 112, Ankara Ekim 1964, s. 615

Tanzimat sonrasında ortaya çıkan yeni bürokratik yapı aynı zamanda yeni bir bürokrat tipinin gelişmesini de beraberinde getirmiştir. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde batıdaki gibi dikey bir sınıfsal yapı mevcut değilse de yatay sınıfsal yapı içinde ilmiye, kalemiye ve seyfiye'nin bürokrasideki egemenliğine karşı Tanzimat kafasıyla yetişmiş "mülkiye sınıfı" ortaya çıkmıştır. Eğitimle ilgili kalıcı ve ayrıntılı düşünülmüş bir eğitim politikası geliştirilememiştir. Ancak "devleti kurtarmak için yönetsel, ekonomik önlemlerin yanı sıra kısa dönemli, işe yarar ya da faydacı özellik taşıyan "devletin bekasını sürdürmesine yardım edecek" geçici eğitimsel çözümler aranmıştır. Bu politikayı belirleyen iç ve dış politik koşulları iyi kavramak gerekir. Eğitim politikasının birinci belirleyeni devletin kaybettiği askeri saygınlığını tekrar kazanmaktır. Tanzimat öncesinde başlayan ve Tanzimat döneminde hızla süren politika belirleme anlayışı batıdaki derin tartışmalardan oldukça uzaktır. Eğitimle ilgili kalıcı ve ayrıntılı düşünülmüş bir eğitim politikası geliştirilememiş "devleti kurtarmak için yönetsel, ekonomik önlemlerin yanı sıra kısa dönemli, işe yarar ya da faydacı özellik taşıyan, devletin bekasını sürdürmesine yardım edecek" geçici eğitimsel çözümler aranmıştır. Bu durumu anlayabilmek için bu politikayı belirleyen iç ve dış politik koşulları iyi kavramak gerekir. Eğitim politikasının birinci belirleyeni devletin kaybettiği askeri saygınlığını ve gücünü tekrar kazanmayı sağlayacak becerileri kazandırmak olmuştur. Devletin bekasını kurtarmak için askeri güce ve değişime inanan Tanzimat bürokratları Osmanlı Devleti'nin rakibi olan Avrupa'yı tanımak ve onların askeri eğitim sistemin benzer kurumları ve politikaları oluşturarak onlara karşılık vermeye çalışmıştır. Tanzimat döneminde artarak devam eden "layiha" ve sefaretname türündeki eserler Tanzimat döneminden sonra da yazılmıştır. Bu tür belgeler Osmanlı Devleti'nde siyasi, ekonomik ve hukuksal politikasını doğrudan eğitim politikasını da dolaylı biçimde etkilemiştir. Padişahlar bu tür belgelerden yararlanarak eğitim ve öğretimle ilgili konularda çeşitli fermanlar yayımlamışlardır.³¹ Özellikle Tanzimat döneminden sonra ortaya çıkan bu metinler ışığında eğitim politikası bu yönde hızla değişmeye başlamıştır. Eğitimi kitlelere ulaştırmak, eğitimi devletin görevlerinden biri haline getirmek, devletin gereksinim duyduğu memur ve bürokratları yetiştirmek, ilmiyenin eğitimdeki gücünü azaltmak ve dünyevi konuları ders programlarına eklemek gibi olgular eğitim politikasındaki dönüşümün ilk örnekleridir. Tanzimat döneminde artarak devam eden "layiha" ve sefaretname türündeki eserler Tanzimat döneminden sonra da yazılmıştır. Layıhaların temel amacı her ne kadar padişahların isteklerine cevap vermek olsa bile özellikle padişahın özellikle bürokratlardan bunları istemesi oldukça anlamlıdır. Aynı şekilde bu tür belgeler Osmanlı Devleti'nde siyasi, ekonomik ve hukuksal politikasını doğrudan eğitim politikasını da dolaylı biçimde etkilemiştir. Padişahlar bu tür belgelerden yararlanarak eğitim ve öğretimle ilgili konularda çeşitli fermanlar yayımlamışlardır. Özellikle Tanzimat döneminden sonra ortaya çıkan bu metinler ışığında eğitim politikası bu yönde

³¹ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, VII, Matbaa-i Osmaniyye, 1309, s.148.

hızla değişmeye başlamıştır. Eğitimi kitlelere ulaştırmak, eğitimi devletin görevlerinden biri haline getirmek, devletin gereksinim duyduğu memur ve bürokratları yetiştirmek, ilmiyenin eğitimdeki gücünü azaltmak ve dünyevi konuları ders programlarına eklemek gibi olgular eğitim politikasındaki dönüşümün ilk örnekleridir. Tanzimat öncesinde başlayıp sonrasında hızla devam eden, askeri, yönetsel, eğitimsel ve hukuksal merkezleşme ve devletin bu merkezleşmede tek güç olması kameralizmin doğrudan etkisi olarak yorumlamak mümkündür. Yapılacak olan reformların merkezi otorite ve askeri yapıyı güçlendirmesi için eğitim ve eğitilmiş subaylar yetiştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Tanzimat öncesinde kara ve deniz harp okullarının açılması, askeri öğrencilerin yurt dışına öncelikle Almanya'ya gönderilmesi bu politikaların eğitime yansımaları olarak algılanabilir. Tanzimat'ın ilanından önce oluşturulan bir Meclis-i Umur-ı Nafia layihasında "*eğitim*" ve "*bilim*"in ülke kalkınması ve sanayinin temel aracı olduğu vurgulanmıştır. Layihada: "*Eğitim ve bilim toplumun mutluluk ve nimetinin kaynağıdır. Her türlü zenginliğin kaynağının eğitim ve bilim olduğunu düşünen herkes bilir...*" denilerek gelişme ve ilerlemenin önemi belirtilmiştir. Meclis-i Nafia'nın bu layihasının ilk politika belgesi olmasının nedeni de budur. Layihada öğrencilerin dini eğitim alması konusu işlenmiştir. Tanzimat'ın ilanından önce çıkan layihalarda aslında eğitimin dünyevi yanına ilişkin vurgulamalara rastlanmaktadır. Toplumun gelişmesi için eğitimin araç olarak kullanılması önerilmektedir.³² Laik eğitim anlayışının izleri buralara kadar uzamaktadır. Açılmış olan askeri okullara öğrenim için başvuran öğrencilerin yetersiz olduğu ve Türkçeyi bile okuma yazmadan yabancı dil öğrenmeye çalışmalarının bir işe yaramadığı belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nin önceden bilimsel olarak ileri olduğu ancak daha sonra çeşitli nedenlerle bu konuda geri kaldığı vurgulanmaktadır. Sıbyan mekteplerindeki düzensizlik nedeniyle öğrencilerin düzenli bir eğitim almadığı, hiçbir biçimde denetlenemeyen öğretmenlerin de zamanı boşa geçirdiği belirtilmiştir. Layiha mevcut okulların denetim altına alınması ve öğretim programlarının düzenlenmesi böylece ülke ve toplumun ticaret, ziraat ve sanayi alandaki gelişmesi için mahalle mekteplerindeki öğrencileri eğitimin niteliğinin geliştirilmesi ve öğretmenlerin sorumluluklarının artırılması, sınıf usulünün getirilmesi, yaşa göre sınıflara bölünmesine de yer vermiştir. Daha üst düzeyde okullar için Türkçe Farsça ve Arapça öğretilmesi istenmiştir. Eğitimin kamu yararına yapılan bir etkinlik olduğu görüşünden yola çıkarak eğitim kurumlarının yeniden yapılandırılmasına yönelik görüşler öne sürmüştür. Kurul, Osmanlı Devleti'ndeki eğitimi eleştirel olarak ele almış³³ ve sıbyan mekteplerinin yetersizliğini vurgulamış ve Rüşdiye düzeyinde eğitim kurumunun açılmasını önermiştir (Koçi Bey Risalesi, Lütfü Paşa Asafname). Nafia Meclisi'nin eğitimle ilgili oluşturmuş olduğu ilk layihada sıbyan mekteplerinin, Rüşdiyelerin yeniden

³² Layihanın tam metni için Bkz. *Takvim-i Vekayi*, 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1838) def'a 176.

³³ Bu konu daha önce Lütfü Paşa'nın Asafname ve Koçi Bey'in ünlü Risalesi olmak üzere değişik dönemlerde farklı kişiler tarafından da sık sık dile getirilmiştir.

düzenlenmesi ve geliştirilmesi ve darülfünun kurulması ve eğitim kurumlarının denetim, gözetim ve sevk-organizasyonundan sorumlu bir “Meclis-i Maarif” oluşturulması gibi konulara yer verilmiştir.³⁴ Layiha aslında Tanzimat öncesi eğitim sistemine gerçekçi bir ayna tutmaktadır. Meclis-i Umur-u Nafia'nın 1838 tarihinde hazırlamış olduğu layihanın³⁵ bütününe bakıldığında eğitimin amaçlarında ilerleme, gelişme ve bilimselliğin açık biçimde vurgulandığı, batıdaki teknolojik ve sanayinin gelişmesinin temelinde eğitime yapılan yatırımların önemli olduğunun altının çizildiği görülür.

Tanzimat dönemi sonrasında açılan eğitim kurumlarının en temel amacı bürokrasi için gerekli uzman personeli yetiştirmek olarak açıklanabilir. Tanzimat öncesinde otodidakt olarak ya da usta-çırak geleneğine dayalı rastgele yetiştirme anlayışının yerine kurumsallaşmanın oluşturulmaya çalışıldığı görülür.³⁶ Diplomalara önem verilmesi, batı dillerini bilme (Fransızca), sınavlarda başarılı olmak gibi uygulamalar eğitim kurumlarının işleyişini belli ilkelere bağlaması açısından önemlidir. Mekteb-i Adli'nin açılışı ile başlayan yeni eğitim anlayışı diploma, dil bilme ve sınavla atanmayı zorunlu kılan nizamnamelerle bürokrat yetiştirilmek istenirken diğer yandan da eğitim kurumlarının işleyişi belli bir düzene oturtulmuştur.³⁷ Bu uygulamalar daha sonraki yıllarda açılacak olan sivil okullara da örnek oluşturacaktır.

İmamzade Esad Efendi 1 Mart 1839 tarihinde rüşdiyelerin açılması konusunda sunduğu layihada daha önce vurgulanan düşüncelere benzer biçimde konulara yer vermiştir. Esad Efendi layihasında sıbyan mekteplerinin öğretim düzeyinin düşük olduğunu buradan mezun olan öğrencilerin Kuran-ı Kerim'i hatasız okuyamadıklarını belirtmiştir. Aynı şekilde Sıbyan mektebinde başarılı olan öğrencilerin üst öğrenime devam etmelerini istemesi memur yetiştiren okulların yanı sıra sivil okulların kurulmasına ilişkin düşüncelerin tekrar tekrar vurgulandığı görülmüştür.³⁸ Eğitimde devletin daha fazla sorumluluk yüklenmesine ilişkin çabalar da önem kazanmıştır. Eğitim kurumlarının kanun ve nizamlara dayalı olarak oluşturulması düşüncesiyle Evkafı Hümayun Nezareti içinde Mekatib-i Rüşdiye Nezareti (1839) oluşturulmuş, yönetimine İmamzade Esad Efendi atanmıştır.³⁹ Eğitimle ilgili konuları ve soruları daha geniş çerçevede

³⁴ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*, İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1338) s. 30, Ayrıca, Bkz. BOA. BEO A MKT MHM 268/39, 19 Muharrem 1280/6 Temmuz 1863

³⁵ Layihanın tam metni için Bkz. *Takvim-i Vekai* 21 Zilkade 1254.

³⁶ Osman N. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*. İstanbul, Eser Matbaası, 1977.s, 382, 383.

³⁷Bkz. Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s. 44-47, İhsan Sungu, Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi, *Tarih Vesikaları Dergisi* 1/3, 212-225, 1941, s.213.

³⁸ Bkz. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezaret-i ...* s. 16-17.

³⁹ Mekatib-i Rüşdiye Nezaretine ilk nazır olarak İmamzade Esad Efendi atanmıştır. Bkz. BOA.HAT, 1320/51545, 15 Mart 1839 (H.29-Zilhicce1254) Mekâtib-i Hayriyeye İmam-zade Esad Efendi'nin

tartışabilmek için önce Muvakkat Maarif Meclisi kurulmuştur daha sonra bu meclis daimi hale getirilmiştir.⁴⁰ Bu meclis daha sonra Meclis-i Maarif-i Umumiye (1845) adını almıştır. Bir yıl sonra Mekâtib-i Umumiye Nezareti oluşturulmuştur.⁴¹ Böylece Osmanlı Devleti'nde eğitimle ilgili politikaları biçimlendiren en azından kâğıt üzerinde de sorumlu olan nezaret açılmıştır. Bu nezaretin açılması ile birlikte sivil okulların öncüsü *Rüşdiyelerin* kuruluşu çalışmaları da başlamıştır. Tanzimat dönemi öncesinde başlayan bu çabalar belli düzeyde de olsa yeni bir aydın sınıfı ortaya çıkarmış bu sınıfın eğitime olan etkisini Cevdet Paşa şu cümlelerle bize aktarmaktadır: Reşid Paşa'nın yetiştirdikleri “*neşri maarif ve ta'mim-i terbiye ile usûl-i cedide üzere Avrupa'ya tenfikân tanzim*” etmişlerdir. Cevdet Paşa bu ifadeyle Tanzimat bürokratlarının Avrupa'daki yöntem ve ilkelere göre eğitim sistemini düzenleyerek halkı kitlesel olarak eğitmeyi hedeflediklerini açıklamıştır.⁴² Bürokrasinin yetiştirilmesi için oluşturulması önerilen eğitim kurumlarının felsefi temelleri de yine devlet adamları tarafından oluşturulmuştur. Bu konuda Sadık Rifat Paşa'nın görüşleri belirleyici olmuştur denilebilir. Tanzimat döneminin gizli ideoloğu olarak yazmış olduğu eserlerle hem Reşid Paşa'yı hem de padişah Abdülmecid'i etkilemiştir. Rifat Paşa Avrupa izlenimlerini anlattığı eserinde pozitivism ve bilimsel düşünceyi özellikle vurgulamıştır. Rifat Paşa bir toplumun medeni olabilmesi için “bilim ve aklı” kullanmak gerektiğini bunu da eğitimle başarmanın mümkün olacağını yazmıştır. Bilim ve akılcı eğitim politikası oluşturmak ve eğitim sistemi geliştirme önerileri Tanzimat dönemi devlet adamları tarafından sık sık vurgulanmıştır. Sadık Rifat Paşa “Avrupa Ahvaline Dair Risale”sinde Avrupa'daki eğitimsel ve bilimsel gelişmelere somut örnekler vererek Osmanlı toplumu için de benzer yapının kurulmasının önemli olduğunu açıklamıştır. Eğitim ve bilimsel alanda gelişmelerin “medeniyet”in kaynağı olduğunu yazmıştır. Batı medeniyeti seviyesine ulaşabilmek için eğitim kurumlarının ve sisteminin ıslah edilmesi, yeni okulların açılması, ders kitapları ve araç-gereçlerinin sağlanması yararlı olacağını sık sık vurgulamıştır. Osmanlı Devleti'nde özellikle bürokraside kullanılan yazışma dilinin dilin sadeleştirilmesi ve halkın anlayacağı düzeye getirilmesini istemiş ve temel eğitim ile bunun başarılacağını öne sürmüştür. Daha sonra Cevdet Paşa da yazışma dilinin

nazır intihab edildiği ve memuriyetine Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti' unvanı verildiği kaydedilmektedir

⁴⁰ Bkz. 27 Recep 1262 (21 Temmuz 1846) Tarihli Takvim-i Vekay-i Def'a 303 Daimî Maarif Meclisi'nin Kurulmasına İlişkin İrade Ayrıca, Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin ilk başkanı Emin Paşa'dır.

⁴¹BOA., İ.DH 135-6923, 22 Aralık 1846 (H. 3 Muharrem 1263), Sıbyân ve rüşdiye mekteplerinin nizamât ve sair muamelelerine bakmak üzere görevlendirilen Nakibüleşraf İmamzâde Esad Efendi'ye Mekâtib-i Umumiye Nâzırı unvanı verilmesi ve yardımcılığına Kemal Efendi'nin getirilmesi, Dârülfünûn binası ve nizamnâmesi tamamlanuncaya kadar Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'nin değişikliğe uğratılmaması; Mekâtib-i Umumiye Nezâreti'nin idaresi ve işlerinin görülmesi için gerekli olan kadroların açılması ve bu kadrolara memur tayin edilmesine dair padişah emri çıkarılmıştır.

⁴² Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12. Haz. Cavid Baysun. 2. Baskı: Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986 s. 23,

sadeleştirilmesine yönelik önerilerde bulunmuştur. Rifat Paşa'nın önerileri içinde kız ve erkek çocukların eşit biçimde eğitilmesi, mesleki eğitim almaları gibi konular da yer almıştır.⁴³ . Benzer görüşler Mustafa Sami Efendi tarafından "Avrupa Risalesi" başlıklı eserde "Avrupa toplumunda cehaletin hoş görülmediği ve herkese eğitim verilmesi gerektiğini benimsedikleri" biçiminde ifade etmiştir.

Mustafa Sâmî Efendi, Avrupa'da özellikle Fransa'da toplumun büyük kesiminin okur-yazar olduğunu ve basit matematiksel işlemleri kafadan yaptığını, engellilerin de eğitim aldığını, eğitim süresinin sekiz yıl olduğunu dile getirmiştir. Toplumun büyük kesiminin okuma-yazma bilmesi nedeniyle günlük gazeteleri rahatça izlediklerini ve ülkenin gidişatından haberdar olduklarını yazmıştır. Bu gelişmelerin toplumda bilimin, matematiğin ve mühendisliğin gelişmesine katkıda bulunduğunu açıklamıştır. Toplumda bilime özel önem verildiğini şöyle açıklamıştır: "Örneğin geometri bilimi aynı zamanda cebirin gelişmesini sağlıyor ve gemicilik aletleri yapıyorlar. Hesaplamalar sayesinde kısa zamanda üretim yapıyorlar. Kimyanın gelişmesi baskı ve yazı malzemelerinin daha hızlı üretilmesine yol açıyor. Dillerini gereksiz sözcük kullanımıyla kullanılmaz hale getirmiyorlar söyleyeceklerini kısa ve net söylüyorlar. Yeni kitap ya da eser yazana ödül (teelif olmalı) veriyorlar ve hak ettiği saygıyı gösteriyorlar böylece kimsenin emeği boşa gitmiyor...". Bu durum daha sonraki yıllarda Telif-Tercüme faaliyetlerinin hızlanmasını ve Tercüme bürosunun kurulmasına yol göstermiştir denilebilir. Tanzimat bürokratlarının bu görüşleri önce bürokratların yetiştirildiği eğitim kurumları aracılığıyla uygulamaya konmuş daha sonra da sivil okullara yansımıştır. Tanzimat bürokratları toplumu bir bütün olarak eğitebildiklerinde gelişmenin sağlanabileceğini düşünüyorlardı.⁴⁴ Bu nedenle açılacak eğitim kurumlarında seçkin eğitim yanı sıra özellikle sıbyan mektepleri ve rüşdiyeleri aracılığıyla ülkenin her bölgesine yayarak kamusal eğitim

⁴³ Bkz. Sadık Rifat Paşa: *Avrupa Abvaline Dair Risale.*, s. 8 "sıbyânın tahsil-i ulûm ve fûnûn etmelerine be-gâyet dikkatleri olduğundan, zükûl ve inâstan çocukları beş altı yaşına vardıkta, mahallât mekteplerine verip, on iki yaşına kadar kendi lisanları ve elsine-i sâireyi kaide üzere okuyup yazmağı tahsil ve on iki yaşından sonra yine ekserisi devlet akademilerinde, iktizâsına ve her birinin isti'dât ve hevesine göre, hangi san'ata sâlik olacak ise, ona göre ulûm ve fûnûn ve sanâyi'e dair şeyleri terbiye-hânelerinde öğrenip, on sekiz yaşına vardıkta, fûnûn-ı lâzimeyi tekml ederler ve bazı bu ma'küle büyük terbiye-hânelerin usul ve nizamı üzere şâkirdânı, fakat haftada bir kere hânesine ve anası ve babası yanına gidip, ma'dâ vakitlerinde kaide üzere, aled-devâm tahsil-i ulûm ile meşgul olurlar. Ve bunların me'külât ve melbûsât vesair masârifât-ı lâzimelelerini sene ve sene peder ve akrabaları mekteb müdiri tarafına i'tâ ederler. Çünkü bunların ulûm-ı nakliyyeden ma'dâ ulûm-ı akliyyeden olan hikmet ve hey'et ve tabâbete ve mûsikîye ve ael-husus fûnûn-ı harbîye ve bahrîye ve usûl-i politika-i düveliye ve maârif-i sâireye i'tibârât-ı müfritaları olduğundan, onların mahsus mektepleri olarak, usulü veçhile tahsil ederler ve bunlardan başka kâffe-i tabâyi'-i eşyaya kesb-i vukuf etmek dahi usûl-i mer'iyeden bulunduğundan, bilcümle hayvânât ve madeniyât ve nebâtâtın keyfiyyât ve te'sirâtını dahi tecrübe ile her biri fûnûn-ı mahsusa hükmünde olarak, iktizâsını tahsil ederler ve yalnız ilmiyle kanaat ve iktifa etmeyip, tecrübe-i ameliyyesi dahi istihsâl olunmak üzere, meselâ, her iklimde bulunan zî-rûh kâffe-i hayvânâtın mürde ve kadidleri ve berr ve bahrda olan bilcümle madeniyâtın numuneleri bilâd-ı bâride ve hârrede bulunan kâffe-i eşcâr ve nebâtâtın nümüne ve bahçeleri mevcut olarak, ledel-hâce re'yu'l-ayn müşahede ederler".

⁴⁴ Bkz. Mustafa Sami *Avrupa Risalesi.*, s. 118, Rifat Paşa, *Avrupa Abvaline Dair*, s. 30, 32

anlayışının geliştirilmesi üzerinde önemle durmuşlardır. Örneğin Ali Paşa devletin birinci görevinin milletin eğitim ve genel kültür düzeyini geliştirmek, eğitimi yaygınlaştırmak olduğunu belirtmiştir. Ali Paşa karma eğitimle (Müslim ve Gayrimüslimlerin birlikte eğitildiği) Osmanlı tebaasının bir arada kaynaştırılabileceğini böylece Avrupa'daki gelişmiş uygarlıkların seviyesine çıkılabileceğini ummuştur. Osmanlı toplumundaki yalnız Müslüman unsurlarla ülkeyi etkili olarak yönetemeyeceğini ve ülkenin gelişemeyeceğini belirtmiştir.⁴⁵

Sonuç

Osmanlı devlet adamları ve medrese geleneğinde gelen ulema sınıfı askeri başarıların sona ermesine kadar geçen dönemde Avrupa'da ortaya çıkan bilimsel ve teknik alandaki yeniliklere yabancı kalmışlardır. Askeri yenilgiler ise yüzyıllar boyunca arka plana atılmış olan idari, sosyal ve ekonomik problemlerin de bir anda görünür olmasına neden olmuştur. Osmanlı devlet adamları yenilgilerin arkasındaki nedenleri aramak yerine asker sayısının yetersizliği, silah teknolojisinin geri kalması gibi yüzeysel sorunlara odaklanmışlardır. Bu nedenle bilimsel ve teknolojik yenilikleri üreten anlayış oluşturma yerine hazır almayı benimsemişlerdir. Avrupa'da geliştirilen yeni askeri teknoloji satın alınmış, askeri sayısı artmış ancak istenen başarı sağlanamamıştır. Sorunları çözmek Avrupa'dan uzmanlar ya da danışmanlar getirilmiş böylece "Osmanlı devlet adamlarının gözünün önündeki demir perde" aralanmıştır. İlk önce Lale devrinde başlayan bu etkileşimi askeri alanda yeniliklerin ortaya çıkması izlemiştir. Mühendishaneler ile birlikte eğitimsel anlayışın değişmesi gerekliliği somut olarak kabul görmüştür. Böylece eğitim alanında ilk değişim başlamıştır. Daha sonra mühendishanelerde görev yapacak Osmanlı vatandaşları eğitim için Avrupa'ya öğrenci olarak gönderilmiştir. Böylece geleneksel "seyfiye" bürokrasisine alternatif yeni bürokratlar yetiştirilmiştir. Bu olgulardan sonra Avrupa'ya elçiler gönderilerek oradaki gelişmeleri aktarmaları istenmiştir. Ülke içinde de III. Selim döneminde bu yeniliklere bir de meşveret uygulaması eklenmiş, deneyimli bürokratlardan ülke sorunlarına çözüm getirecek öneriler almak için layihalar hazırlanması istenmiştir. Böylece padişah ve çevresindeki yönetim çemberi genişlemiştir. Layihalarda ve sefaretnamelerde ortak nokta eğitimsizlik ve liyakatsizlik olarak vurgulanmıştır. Eğitimle ilgili öneriler hemen her dönemde layihaların ortak noktasını oluşturmuştur. Bunun yanı sıra devlet işlerinde liyakatsizliğin önlenmesi için bürokratların eğitimlerinin yeniden düzenlenmesi de sık sık dile getirilmiştir.

⁴⁵ Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Vasiyetnameleri*, İstanbul, 1978, s. 2, 7, 12, Ayrıca, Bkz. Gökhan Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 1, İstanbul, 2006, s. 55-56., Cemil Aydın, *"Mecmûa-i Fünun ve Mecmûa-i Ulûm Dergilerinin Medeniyet ve Bilim Anlayışı"*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995 s. 118, 119.

Meclisler yoluyla karar alma uygulamasına girilmiş ve eğitimle ilgili meclisler gerek devlet memurları gerek halkın eğitimi için önemli layihalar yayımlamışlardır. Bunun yanı sıra deneyimli bürokratlardan devletin bozulan düzenine çözüm önerileri almak için layihalar istemiştir. Tanzimat öncesinde başlayan daha sonra devam eden sefirlik ya da nazırlık gibi görevlerde bulunanlar eğitimle ilgili konulara sefaretnamelerde ve layihalarında tartışmışlardır. Ebubekir Râtib Efendi'nin (1750-1799) Mustafa Reşid Paşa (1800-1858), Sadık Rifat Paşa (1807-1858), Mustafa Sami Efendi (öl.1851), Mehmed Emin Ali Paşa (1815-1871), Keçecizade Fuat Paşa 1828-1910), Safvet Paşa (1814-1883), Sadullah Paşa (1838-1891) gibi bürokratlar eğitim konusunda önemli görüşleri sürmüşlerdir. Eğitim politikasının ilk metinleri denilebilecek layihaları, hattı hümayunlar ve nizamnamelerin çıkarılması izlemiştir. II. Mahmud Dönemi'ne kadar batıyı tanımak ve Osmanlı Devleti'ndeki kurumları ıslah etme düşünceleri ağır basmıştır. Daha sonra asıl önemli olanın "özde" değişim olduğu fark edilmiş ve halkın eğitilmesine de önem verilmiştir. Eğitim bir kamu görevi olarak algılanmaya başlamasına ilişkin ilk önemli çaba II. Mahmud'un 1824 tarihli fermanı ile resmi hale gelmiştir. Bunlardan başka II. Mahmud'un bürokraside gerçekleştirdiği dönüşümler ile nezaretlere ilmiye dışından gelen bürokratların atanması izlemiştir. Böylece yeni sisteme kolayca adapte olabilecek "mülkiye" bürokrasisinin yetiştirilmesi için Mekteb-i Maarif-i Adli, Mekteb-i Edebi' adlı göreceli laik sayılabilecek eğitim kurumları ortaya çıkmıştır. Bu kurumların başarılı olduğu görülünce benzer uygulamalar sivil eğitim alanına da aktarılmıştır. Tanzimat bürokratları eğitimle ilgili yenilikleri eğitim politikası, eğitimin düşünsel, yönetsel ve hukuksal temellerini öncelikle bürokrat yetiştirme ve devlet adamı yetiştirmek için dönüştürmüşler sonrasında bu birikimi sivil okulların açılmasına yönlendirmişlerdir. Böylece bürokrat eğitiminden sivil eğitime doğru geçiş hızlanmıştır.

Kaynakça

Gazete ve Arşiv Belgeleri

(Hicri Takvim Çevirilerinde Türk Tarihi Kurumu Tarih Çeviri Kılavuzu Kullanılmıştır).

Takvim-i Vekay-i, 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1838) Def'a 176.

Takvim-i Vekay-i 27 Recep 1262 (21 Temmuz 1846) Def'a 303

BOA. BEO A MKT MHM 268/39, 6 Temmuz 1863(19 Muharrem 1280)

BOA., HAT, 248/14065 19 Mayıs 1792 (H.27 Ramazan 1206)

BOA.HAT, 1320/51545, 15 Mart 1839 (H.29-Zilhicce1254)

BOA., İ.DH 135-6923 22 Aralık 1846 (H. 3 Muharrem 1263)

BOA., HAT / 1646 /13-0, 8 Aralık 1847 (H.29 Zilhicce,1263)

Makale ve Kitaplar

AHMED CEVDET, *Tarih-i Cevdet*, V, VII, İstanbul, 1309.

AHMED CEVDET, *Tezâkir* 1-12. haz. Cavid Baysun. 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986.

AKARLI, Engin Deniz, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Vasiyetnamaları*, İstanbul, 1978.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi* (No. 131). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.

ARIKAN, Sema. "Nizâm-ı Cedîd'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin Büyük Lâyihası." *Unpublished Ph.D. Diss.*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1996.

AYDIN, Cemil "Mecmûa-i Fünun ve Mecmûa-i Ulûm Dergilerinin Medeniyet ve Bilim Anlayışı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1995.

BAYRAM. Fatih *Ebubekir Râtib Efendi As an Ottoman Envoy of Knowledge Between The East and The West*, Doctoral dissertation, Bilkent University. Ankara, 2000.

BEYDİLLİ, Kemal "İgnatius Mouradgea d'Ohsson (Muradcan Tosunyan), Ailesi hakkında kayıtlar, 'Nizâm-i Cedîd'e dâir Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyâsî Hayatı," *Tarih Dergisi*, 34 (1983-1984), ss.247-314

BEYDİLLİ, Kemal Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri. *İlmi Araştırmalar*, 8, 1999, ss. 25-64.

ÇETİNSAYA, Gökhan "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 1, İstanbul, 2006, ss. 55-56.,

ÇINAR, Ali Osman *Es-seyyid Mehmed Emin Behiç'in Sevanihü'l-levayibi ve Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜT AE, İstanbul, 1992.

ERGİN. Osman N. *Türkiye Maarif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye, ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*, I-I. Cilt. İstanbul, Eser Matbaası, 1977.

FİNDLEY, Carter V., Ebu Bekir Râtib 's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 1995.

FİNDLEY, Carter V. *Bureaucratic Reform in Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton University Press, 1980.

- FLEISCHER, Cornell H. *Bureaucrat And Intellectual in The Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*. Vol. 394. Princeton University Press, 2014.
- GÜNEŞ, Gülcan Avcı. "Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere bakışı ve klasik dönem millet sistemi." *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)* 1.2 , 2015, ss.1-30.
- GÜVEN, İsmail *Türk Eğitim Tarihi*, 7. Baskı, PEGEMA Yayınları, Ankara. 2018.
- GÜVEN,İsmail, *Tanzimat Bürokratlarının Eğitimsel Dönüşüme Etkileri*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilimdalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2021.
- HEPER, "Metin 19. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi", *TCTA.*, c. 1, İletişim Yay., İstanbul. 1985, ss. 245-258.
- İNALCIK, Halil "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu", *Belleten*, TTKY. , C.XXVIII, No: 112, Ankara, Ekim 1964.
- İNALCIK, Halil *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*. Kronik Yayıncılık, 2016.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı toplum yapısının evrimi." *Türkiye Günlüğü* 11, 1990. ss. 30-41.
- İNALCIK, Halil, *Şâir ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*. Cilt, 5. Doğu Batı, 2003.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*. Eren, 1993.
- KARAL, Enver Ziya Ebûbekir Râtib Efendi'nin 'Nizam-ı Cedid'İslahatında Rolü. *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1956, ss. 347-355.
- KARAL, Enver Ziya, 'Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri: 1718-1839, *Tanzimat I* içinde s. MEB Yayınları, Ankara, 1940.
- KARAL, Enver Ziya. *Selim III. 'ün Hatt-ı Hümayunları*. Vol. 1. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1942.
- KARPAT, Kemal, H. *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Timaş yayınları, Ankara, 2009.
- KAYNAR, Reşat *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- KOÇER, H. Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi:(1773-1923)*. MEB, 1991.

- KURAN, Ercüment, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri, 1793-1821*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.
- MAHMUD CEVAD, *Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1338.
- ORTAYLI, İlber *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. Hil Yayın, Ankara, 1987.
- ÖNER, E. Saadet, *İsveç Devlet Arşivi'nde Mahfûz İM D'Ohsson Evrakı Tasnif ve Tablîli*. "Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999.
- ÖZCAN, Besim, Tatarcık Abdullah Efendi ve Islahatlarla İlgili Layihası / *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXV. cilt, 1. sayı (Prof. Dr. İbrahim Yarkın'a Armağan) , Ankara, 1987. ss.55-64.
- ÖZKUL, Osman, Osmanlı İlmiye Sistemine İçerden Bir Eleştiri: Kazasker Tatarcık Abdullah Molla'nın Layihasının Analizi , *Tarih Okulu Dergisi*, sayı: 34. 2018.ss. 233-246.
- SADIK RİFAT PAŞA, "*Avrupa Abvaline Dair Risale*", *Müntababât-ı Âsâr*. "Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, I, 1839-1865 içinde, İstanbul, 2006, ss.27-34.
- SUNGU, İhsan, Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi, *Tarih Vesikaları Dergisi* I/3, 212-225, 1941.
- TATARCİK ABDULLAH, Sultan Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâlaat. *Tarih-i Osmanî Encümeni*, sene VII, Cüz 41-43.İstanbul 1332 (1912). s. 32
- TUNCER, Hüner, Ebubekir Ratip Efendi'nin Viyana Mektupları. *Belleten*. 43 169, Ocak, 1979. ss 73-105
- YEŞİL, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi: Ebubekir Râtib Efendi, (1570-1799)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.